Natalia Tomczewska-Popowycz, natalia.tomczewska.p@gmail.com
Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski

Problemy wykorzystania potencjału turystycznego Kresów Wschodnich na Ukrainie na przykładzie obwodu Tarnopolskiego

Słowa kluczowe: Kresy Wschodnie, Ukraina Zachodnia, obwód Tarnopolski, zagospodarowanie turystyczne, turystyka sentymentalna

Abstrakt
Obecnie w literaturze przedmiotu turystyka sentymentalna jest formą turystyki kulturowej, która może mieć kilka celów: zwiedzanie obiektów związanych z poszukiwaniem świadomości narodowej (ważne miejsca historyczne lub znane miejscowości z dawnych czasów), wędrówkę śladami utrwalonymi w literaturze pięknej, powrót do miejsc związanych z przeszłością swoją lub przodków (np. miejsca, gdzie zostało spędzone dzieciństwo lub młodość własna lub przodków). Ponadto może posiadać cechy turystyki genealogicznej (odwiedzanie archiwów oraz innych tego typu instytucji), wiązać się z poszukiwaniem obiektów sakralnych i cmentarzy. W niniejszym artykule przedstawiono potencjał turystyczny Kresów Wschodnich na przykładzie obwodu Tarnopolskiego, który należał do II Rzeczpospolitej. Analizowany obwód posiada bogate polskie dziedzictwo kulturowe: obiekty obronne i rezydencje, kościoły oraz cmentarze o wysokiej wartości historycznej i artystycznej. Ponadto w obwodzie znajdował się kurort Zaleszczyki, bardzo znany w okresie międzywojennym. Celem opracowania jest przedstawienie problemów wykorzystania walorów turystycznych. Przeanalizowane są programy rozwoju turystyki oraz wykorzystano metodę obserwacji własnej. Zaproponowane są rozwiązania, które mogą być szansą dla rozwoju polskiej turystyki sentymentalnej na terenach Kresów Wschodnich.

Wprowadzenie

Rzeczpospolita przez wiele lat budowała swoją historię na terytoriach obecnej Ukrainy, Białorusi oraz Litwy. Wydarzenia I i II wojny światowej spowodowały liczne przesiedlenia Polaków z terytoriów Kresów Wschodnich. Według danych Centrum Badań Opinii Społecznych, co siódmy Polak posiada krewnego w linii prostej urodzonego na Kresach Wschodnich lub sam urodził się na tych terenach [Hermann 2012]. Oznacza to, że w Polsce żyje od 4,3 mln do 4,6 mln osób powyżej 18 roku życia, wywodzących swą genealogię z dawnych Kresów. Polacy żywią sentyment (graniczący nawet z nostalgią) do terytorium obecnej Ukrainy Zachodniej właśnie ze względu na swoje pochodzenie oraz wielowiekową wspólną historię.

Tereny dawnych Kresów Wschodnich posiadają bardzo wysoki potencjał turystyczny, jednak tylko niewielka część pozostaje zagospodarowana. Wiele wartych uwagi zabytków niestety jest pomijanych przez wycieczki turystyczne z Polski. Związane jest to głównie ze złą kondycją obiektów lub/i bazy turystycznej oraz niezadowalającym stanem dróg.

Cel badania i metodologia

Celem badania jest ukazanie walorów turystycznych na cele turystyki sentymentalnej Polaków na przykładzie obwodu tarnopolskiego. W opracowaniu zostały przedstawione problemowe aspekty wykorzystania potencjału turystycznego. Autorka proponuje rozwiązania, które mogą być szansą dla rozwoju polskiej turystyki sentymentalnej na wspomnianych wcześniej terenach.

Analizie poddano prace polskich i ukraińskich badaczy turystyki sentymentalnej oraz innych rodzajów turystyki na Ukrainie Zachodniej, ze szczególnym uwzględnieniem obwodu tarnopolskiego. Wykorzystano metodę obserwacji własnej oraz analizę programów rozwoju obwodu i wybranych jego rejonów[1] w zakresie turystyki. Uzyskano także niezbędne informacje od pracowników Wydziału Turystyki Tarnopolskiej Obwodowej Administracji Państwowej oraz pracownika naukowego Państwowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny".

Polscy autorzy [Nicieja 2006, 2012, 2013; Koper 2015; Kolbuszewski 2005] opisują tereny Kresów Wschodnich w ujęciu historycznym: jako tereny pamięci narodowej. W pracach [Tokarski 2000, 2001; Hauser 1998, 2004] podkreśla się też wartość artystyczną obiektów ważnych dla Polaków za wschodnią granicą. Podejmowane są również próby definicji tego wielowymiarowego zjawiska [Mikos von Rohrscheidt 2008; Jędrysiak 2008; Cynarski, Cynarska 2009]. Badacz ukraiński M. Rutynskij [2007] opublikował podręcznik o turystyce zamkowej na Ukrainie, w którym zostały opisane sposoby zagospodarowania wspomnianych zabytków na cele turystyczne. O. Maciuk [2009] zaproponował wytyczenie w każdym regionie szlaków turystycznych prowadzących do obiektów obronnych. N. Anipko [2010] zbadała stan wykorzystania zamków regionu karpacko-podolskiego Ukrainy. O. Zastawecka i K. Dudarczuk [2013] przeprowadziły podział obwodu tarnopolskiego na rejony turystyczne według potencjału historyczno-kulturowego. Brakuje jednak opracowań na temat adaptacji walorów turystycznych na cele turystyki sentymentalnej Polaków w badanym obszarze. Najczęściej ukraińscy autorzy tylko sugerują, że szansą na rozwój turystyki obwodu Tarnopolskiego może być turystyka sentymentalna [Городиський, Манько 2012; Рунців 2009]. W tym miejscu warto zaznaczyć, że ukraińscy badacze często ujmują ten rodzaj turystyki jako turystykę diaspory ukraińskiej, na przykład z Ameryki. Badane tereny mają walory turystyczne związane z działalnością i życiem nie tylko Polaków, ale także Żydów, Ormian, Niemców, Austriaków, Czechów oraz Węgrów.

W badaniach na temat adaptacji i propozycji produktów turystycznych na Kresach Wschodnich w obwodzie tarnopolskim dostrzegalne są wyraźne braki. Przed podjęciem próby opracowania nowych propozycji dla turystów z Polski, niezbędne jest zapoznanie się z problemami turystyki Ukrainy Zachodniej, co umożliwi przygotowanie dobrego produktu lub atrakcji turystycznej.

Turystyka sentymentalna

Etniczna (sentymentalna) funkcja podróży realizuje się w oparciu o dziedzictwo kulturowe. Taki rodzaj turystyki polega na odwiedzaniu kraju urodzenia (własnego lub przodków), czemu sprzyja pielęgnowanie odrębności kulturowej. Turystyka sentymentalna (etniczna) jest szczególnie ważna dla emigrantów i ich dzieci, gdyż umożliwia ona bezpośredni kontakt z krajem ojczystym, a w przypadku osób urodzonych poza krajem przyczynia się do zwiększenia świadomości narodowej [Panasiuk 2006, s. 33-35]. Omawiany rodzaj turystyki zwiększa świadomość narodową oraz umacnia poczucie tożsamości i odrębności grup etnicznych i narodowościowych. Umożliwia ponadto podtrzymywanie tradycji narodowych na obczyźnie poprzez naukę i kultywowanie rodzimego języka, religii, różnego rodzaju zwyczajów lub ochronę pamiątek przeszłości. Istotną kwestią jest także poszanowanie historii i kultury przodków [Balińska, Sieczko, Zawadka 2013].

W polskiej literaturze przedmiotu pojęcie turystyki sentymentalnej często przeplata się z pojęciem turystyki etnicznej [Mikos von Rohrscheidt 2008; Mika 2008]. Jak podkreśla

[1] Mowa o podziale administracyjnym stosowanym na Ukrainie, w którym obwody odpowiadają polskim województwom, a rejony (jako jednostka niższa), *mutatis mutandis*, polskim powiatom.

T. Jędrysiak [2008, s. 72] turystyka sentymentalna ma na celu „poszukiwanie tożsamości, korzeni i wartości, które zagubiły się we współczesnym świecie, a także sentyment związany z dumą wielkich przodków i potrzebą odwiedzania miejsc pobytu Wielkich Polaków". Sugeruje to, że turysta sentymentalny wcale nie musi pochodzić z Kresów, lecz powinien np. interesować się historią, odczuwać sentyment do Kresów Wschodnich, będący istotnym elementem jego tożsamości.

W literaturze przedmiotu (zwłaszcza ukraińskojęzycznej [Басюк 2005; Вуйцик 2009]) można odnaleźć pojęcie „turystyka nostalgiczna", rozumiane jako podróże do krewnych oraz miejsc związanych z przodkami.

Wyjazdy sentymentalne Polaków na Kresy Wschodnie mogą być także związane z zamiłowaniem do literatury, np. do romantycznych utworów Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego lub do powieści historycznych Henryka Sienkiewicza [Mikos von Rohrscheidt 2008; Kolbuszewski 2005].

Wyjazdy sentymentalne Polaków na Ukrainę dotyczą także podróży w celu poszukiwania swej genealogii (turystyka genealogiczna), odwiedzenia miejscowości zamieszkania lub pochówku przodków.

Obwód Tarnopolski

Obwód tarnopolski znajduje się na terytorium Ukrainy Zachodniej, graniczy na północy z obwodem rówieńskim, na południowym zachodzie z iwano-frankiwskim (dawniej obwód stanisławowski), na południu z czerniowieckim, na zachodzie z lwowskim, na wschodzie z chmielnickim. Zajmuje 13 823 km². Mieści się w zachodniej części Podola, w strefie lasostepów. Na terytorium obwodu znajduje się ponad sto rzek. Główną jest Dniestr z dopływami: Zbrucz, Złota Lipa, Dżuryn, Koropiec, Seret i innymi. Obwód posiada piękne krajobrazy, łagodny klimat, źródła wód mineralnych, liczne jaskinie oraz inne zasoby przyrodnicze. W jego południowej części, która cechuje się bardzo ciepłym klimatem, znajdował się kurort dobrze znany w II Rzeczpospolitej – Zaleszczyki.

Obwód tarnopolski posiada największą liczbę obiektów obronnych na Ukrainie [Пелехатий 2004; Сеньківська 2008]. Znajduje się tam także wiele kościołów i cmentarzy katolickich. Na terytorium obwodu mieści się 1315 zabytków architektury, z których 180 ma status państwowy (inne są lokalne) [*Історико-культурні заповідники України* 2007]. Niektóre z nich zostały odnowione i przeznaczone na cele turystyczne. W najlepszym stanie znajduje się zamek w Zbarażu oraz zamek w Wiśniowcu. Obydwa zostały odnowione oraz otwarto w nich muzea. Najlepiej zagospodarowany jest pierwszy z nich. Posiada on przyzamkowy hotel, restaurację oraz parking. Zamek w Wiśniowcu również mieści w sobie ekspozycje muzealne. Muzeum zostało także otwarte w zamkowej wieży w Skałacie. Znaczna część zachowanych do dnia dzisiejszego ruin innych obiektów obronnych została poddana konserwacji lub utrzymywana w miarę dobrym stanie. Zostały one oczyszczone z gruzów, usunięto rośliny, tzw. Samosiejki z murów lub terenu w bardzo odległości od nich. Warto tu wymienić ruiny zamku w Krzemieńcu, Brzeżanach, Skale Podolskiej oraz Trembowli. Konserwacji podlegają także ruiny w Czortkowie, Podzameczku, Krywcze, Jazłowcu, Złotym Potoku oraz Mikulińcach [informację uzyskano od pracowników Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny"]. Poniższa mapa prezentuje potencjał turystyczny zamków i rezydencji w obwodzie tarnopolskim (ryc. 1).

W najgorszym stanie są ruiny zamku w Czerwonogradzie (obecnie miejscowość o takiej nazwie nie istnieje, terytoria te administracyjnie należą do rejonu zaleszczyckiego), Tokach, Kudryńcach, Sidorowie i innych miejscowościach. W 2013 roku w związku z nieprzeprowadzaniem prac konserwacyjnych, część wieży zamku w Czerwonogradzie

zawaliła się. Innym przykładem niszczenia obiektów jest pałac w Koropcu, gdzie w tym samym roku zapadł się dach o bardzo złożonej konstrukcji.

Ryc. 1. Potencjał turystyczny obiektów obronnych i rezydencji w obwodzie tarnopolskim
Źródło: opracowanie własne.

Największe zniszczenia zabytków architektonicznych przyniosła I oraz II wojna światowa. Wiele szkód spowodowała sowiecka polityka, zgodnie z którą zamieniano kościoły na magazyny, elektrownie, stajnie i inne obiekty. Wiele zabytkowych budowli popadło w całkowitą ruinę (np. kościół p.w. św. Trójcy w Brzeżanach, kościół p.w. Wniebowzięcia NMP w Jazłowcu) lub pełni obecnie inne funkcje (np. kościół p.w. św. Mikołaja oraz klasztor oo. bernardynów są teraz więzieniem). Niektóre z obiektów sakralnych zostały odnowione (głównie w stolicach rejonów), czego przykładem jest kościół p.w. Wniebowzięcia NMP w Buczaczu, kościół oo. dominikanów w Czortkowie, kościół p.w. Antoniego i Jerzego i klasztor w Zbarażu.

Część wyposażenia niektórych budowli znajduje się w Lwowskiej Galerii Sztuki lub Muzeum Krajoznawczym w Tarnopolu. W niektórych kościołach przetrwały tablice pamiątkowe lub rzeźby. W Krzemieńcu interesującą atrakcją turystyczną jest kościół p.w. św. Mikołaja, gdzie znajduje się wybudowany w 1909 r. pomnik Juliusza Słowackiego o bardzo ciekawej historii.

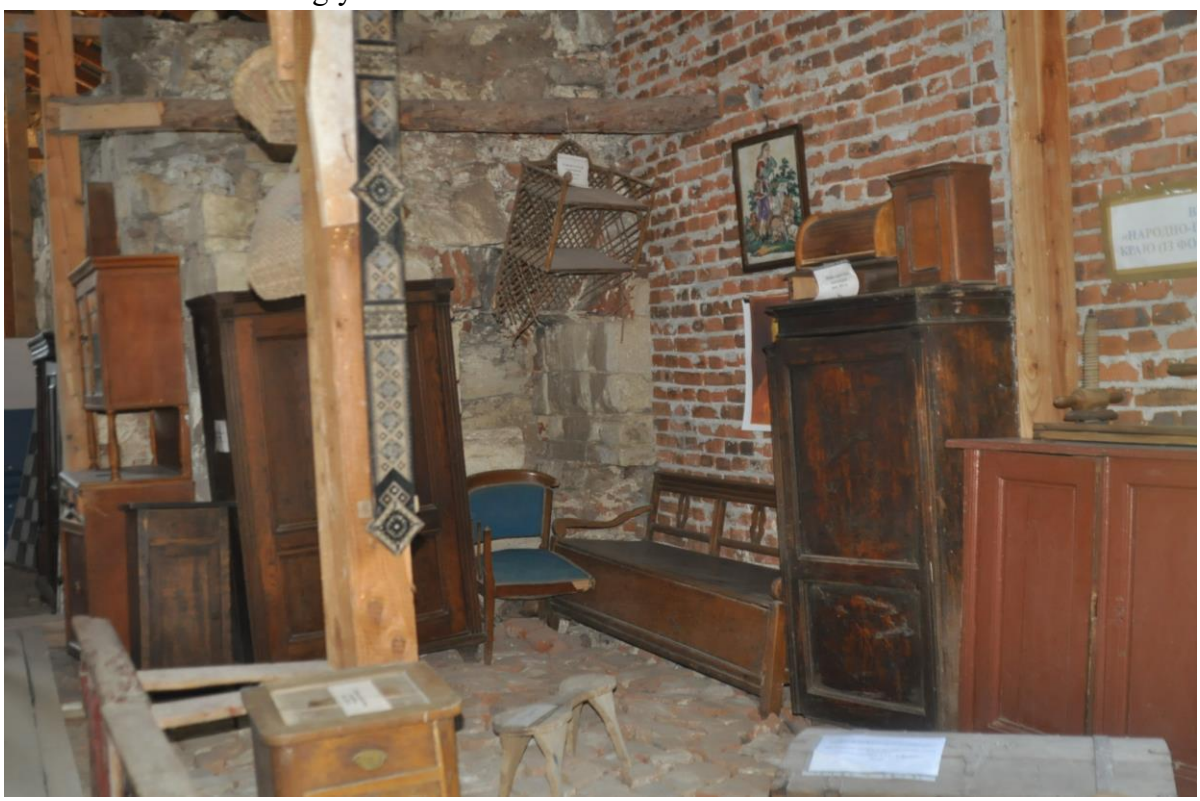
Podobna sytuacja dotyczy cmentarzy katolickich, które we wsiach są z reguły bardzo zaniedbane, czasami doszczętnie zdewastowane. Do dziś jednak zachowało się sporo nagrobków i kapliczek o wysokiej wartości historycznej i artystycznej. Odnosi się to szczególnie do większych miejscowości takich jak Brzeżany, Tarnopol, Zaleszczyki, Zbaraż i inne. Przetrwały również zbiorowe mogiły z czasów II wojny światowej.

W dalszej części przedstawiono najważniejsze miasta i miejscowości turystyczne obwodu tarnopolskiego.

Brzeżany

W mieście znajdują się ruiny zamku pochodzącego z XVI-XVII wieku. Został on ufundowany przez Mikołaja Sieniawskiego i uchodził za najbogatszy zamek owych czasów. Został wzniesiony na planie pięcioboku z trzema basztami o grubych murach. Jest to warownia o cechach późnego renesansu i wczesnego baroku. Najstarszą częścią zamku jest trzykondygnacyjny budynek pałacowy, dziedziniec którego ozdabiały krużganki. W II poł. XVII w. obiekt został umocniony bastionami, wałami, fosą i kanałami. Jego wnętrza były bardzo bogato wyposażone i zdobione. Znajdowała się w nim duża zbrojownia, bogata biblioteka, archiwum rodzinne, wiele obrazów, a także okazała kaplica rodu Sieniawskich. Gośćmi rezydencji byli: król August II, ks. Franciszek Rakoczi oraz car Piotr Wielki. W czasie rozbiorów Austriacy przekształcili ją na koszary, a później na browar. Efekty prac konserwatorskich, które były przeprowadzone w okresie międzywojennym zaprzepaściło nastanie II wojny światowej. Dziś możemy obejrzeć zrujnowane skrzydło wschodnie, południowe mury pałacu z bramą, ruinę kościoła oraz dolne kondygnacje baszty. Zamek opisywał Juliusz Słowacki w poemacie „Jan Bielecki" [Nicieja 2006, s. 7-35].

W obrębie zamku znajduje się prowizoryczne muzeum, z fragmentami wnętrz z kaplicy Sieniawskich i dawnymi meblami (ryc. 2). Zarówno zamek jak i kaplica tymczasowo, ale, *de facto*, już od prawie dziesięciu lat są konserwowane przez podpierające ich ściany drewniane deski oraz cegły.

Ryc. 2. Wnętrze zamku w Brzeżanach wraz z ekspozycjami
Źródło: fot. Autorki, 2016.

W obrębie zamku znajduje się kościół św. Trójcy, który został wzniesiony razem z fortecą. Świątynia służyła jako kaplica rodowa i mauzoleum jej założycielom Sieniawskim. Uchodziła za jedną z najpiękniejszych w owych czasach. Posiada bogate dekoracje, łącząc cechy renesansowe oraz barokowe. Wewnątrz kaplicy znajdowały się marmurowe nagrobki Sieniawskich, które wykonał Jan Pfister i Henryk Horst. W poł. XIX w. w zamku urządzono browar, a w kościele magazyn. Dzięki Stanisławowi Potockiemu w II poł. XIX wieku zamek i kościół zostały częściowo odnowione. W 1920 roku sarkofagi rodziny Sieniawskich

przeniesiono do Krakowa, natomiast teraz znajdują się one w Pieskowej Skale. Świątynia popada w ruinę. Obecnie jest konserwowana [Tokarski 2001, s. 28-34].

Na terytorium miasta znajduje się cmentarz katolicki, który jest jednym z najlepiej zachowanych w dawnej Małopolsce Wschodniej. Na cmentarzu pochowani są Polacy, Ukraińcy, Austriacy, Ormianie, a także Tatarzy. Zachowało się kilkaset polskich nagrobków. Spoczywa tu elita intelektualna miasta oraz żołnierze powstań. Na cmentarzu znajduje się grób matki Edwarda Rydza-Śmigłego. W krypcie kościelnej pochowano Jakuba Ksawery Potockiego – jednego z najbogatszych Polaków II RP [Hauser 2006, s. 36-60].

W Brzeżanach urodził się i spędził młodość Edward Rydz-Śmigły marszałek Polski i wódz naczelny Wojska Polskiego.

Największym problemem miasta jest nawierzchnia dróg dojazdowych, oraz stan zespołu zamkowego. Przy wejściu na dziedziniec zamku umieszczona jest mapa turystyczna terytorium zamkowego i parku, a także plan zamku. Miasto posiada słabą bazę gastronomiczną.

W *Głównych działania wykonania programu społeczno-ekonomicznego oraz rozwoju kulturowego rejonu brzeżańskiego z 2016 roku [Основні заходи щодо виконання програми соціально–економічного та культурного розвитку бережанського району на 2016 рік* http://www.oda.te.gov.ua/berezhanska/ua/publication/content/34822.htm, data dostępu: 10.09.2016] rozdział 17 dotyczy turystyki i rekreacji. Priorytetowym zadaniem na rzecz turystyki jest aktywna działalność na rzecz rozpowszechniania informacji turystycznej realizowana poprzez druk albumów o Legionie Ukraińskich Strzelców Siczowych, a także publikacji materiałów konferencyjnych o brzeżańskim liceum. Wyraźny jest brak działalności na rzecz powstania centrum informacji turystycznej oraz druku przewodników turystycznych i map. Miasto nie posiada ulicznych znaków turystycznych. Działania programu obejmują również organizację trzech festiwali w ciągu roku: „Wakacje w zamku brzeżańskim", Festiwal muzyczny „Ukraina-Polska. Spotkanie lata", a także „Dni kultury i turystyki", przeprowadzenie wycieczek i dni otwartych. Brak jest założeń związanych z tworzeniem tematycznych produktów turystycznych i szlaków turystycznych.

Czerwonogród (Нирків)

Dziś miejscowość Czerwonogród już nie istnieje. Najbliższą jednostką administracyjną położoną przy dawnym Czerwonogrodzie jest Nyrków. Była to najstarsza osada województwa tarnopolskiego. Należała ona do książąt ruskich, Tatarów, książąt litewskich, hospodara mołdawskiego, później do Teodoryka Buczackiego, następnie do Turcji, Austrii. W II poł. XVIII w. kupił ją Karol Poniński, a następnie miasto przeszło w posiadanie Lubomirskich. W XVII wieku został wzniesiony zamek. W I poł. XIX wieku Karol Poniński przekształcił obiekt na pałac, pozostawiając dwie okrągłe baszty. Jego syn rozebrał je, a na ich miejscu wzniósł nowe wyższe z attykami w stylu neogotyckim. Była to rezydencja dwukondygnacyjna. Tylne skrzydło, którego ślady przetrwały do dziś, mieściło taras wsparty na dziesięciu kolumnach jońskich. Pałac był otoczony parkiem z fontanną, lecz został zdewastowany podczas I wojny światowej, a po II wojnie światowej stał się ruiną [Tokarski 2011, s. 45-47]. Dzisiaj możemy podziwiać mury obu baszt z uszkodzonymi attykami oraz pozostałości ścian. Niestety połowa jednej z nich uległa znacznym zniszczeniom w 2013 roku. Obok zamku znajdują się ruiny kościoła.

Dodatkową atrakcją miejscowości jest największy nizinny wodospad na Ukrainie (16 m wysokości), który przepływa obok ruin. Ten obiekt przyrodniczy był częścią ogrodu przylegającego do parku.

Do ruin zamku prowadzą znaki drogowe, ale są one wyłącznie w języku ukraińskim. Nawierzchnia drogowa pozostawia wiele do życzenia. Krajobraz zapiera dech w piersi, jednak szpecą go wybłyskujące dachówki budynków noclegowych, będących do dyspozycji wyłącznie dzieci z obwodu spędzających tu kolonie (ryc. 3). Niestety dostrzegalny jest brak

poszanowania zabytków. Uwidacznia się to na ścianach wyżej wspomnianych obiektów (ryc. 4). Dostęp do takich budowli jest stały, gdyż nie posiadają one drzwi, ani bram. Przy kościele na cele kolonii dla dzieci zostało przygotowane niewielkie boisko. Przy wjeździe do miejscowości znajduje się dawny cmentarz wraz z kaplicą Ponińskich, które są bardzo zaniedbane i zarośnięte.

Ryc. 3. Ruiny zamku i kościoła w dawnym Czerwonogrodzie
Źródło: fot. Autorki, 2016.

Ryc. 4. Widok obecny wnętrza kościoła w Czerwonogrodzie
Źródło: fot. Autorki, 2016.

W 2016 roku został przeprowadzony festiwal, który miał na celu zebranie środków na konserwację zamku. Z informacji Tarnopolskiej Obwodowej Administracji Państwowej Wydziału Turystyki wynika, że są zainteresowani polscy inwestorzy kupnem zamku. W tej chwili trwają prace związane z weryfikacją przynależności prawnej oraz poszukiwaniem potencjalnego dziedzica tych obiektów. Jakie są końcowe plany adaptacji tego obiektu nie wiadomo. W pierwszej kolejności jest potrzeba w gruntownej konserwacji obiektów, a w ideale – całkowita restauracja. Koniecznością jest rozwiązanie kwestii związanej z infrastrukturą kolonii dla dzieci, a także ich dostosowanie do krajobrazu. W wodospadzie kąpie się wiele turystów, aczkolwiek nie jest on przystosowany na te cele. W obrębie nie ma bazy gastronomicznej.

Analizując *Rozporządzenie przewodniczącego rejonowej administracji państwowej z 18 listopada 2013 roku miasta Zaleszczyki nr 472 o projekcie programu rozwoju turystyki w rejonie zaleszczyckim w latach 2013-2015* [*Розпорядження голови районної державної адміністрації від 18 листопада 2013 року, м. Заліщики, № 472-од, Про проект програми розвитку туризму в Заліщицькому районі на 2013-2015 роки*] wynika, że program obejmuje założenia związane z modernizacją infrastruktury turystycznej, a także wprowadzeniem jednolitych znaków turystycznych oraz promocją marki turystycznej rejonu. Program zawiera działania związane z inwentaryzacją i waloryzacją obiektów turystycznych, a także tworzeniem szlaków turystycznych zarówno lądowych jak i wodnych. Ma on także na celu zwiększenie aktywności portalu informacyjnego, ale nie uwzględnia żadnych propozycji związanych z tworzeniem punktu informacji turystycznej oraz prowadzeniem strony internetowej w innym języku niż ukraiński. W rozporządzeniu nie ma wzmianki o cmentarzu katolickim, który jest bardzo zaniedbany.

Jazłowiec

W Jazłowcu znajdują się ruiny rezydencji, które pochodzą z XIV wieku. Dwa stulecia później hetman Jerzy Jazłowiecki dobudował wielką wieżę o czterech kondygnacjach i bramnym przejazdem. W poł. XVIII wieku Stanisław Poniatowski kupił od Lubomirskich zamek i wybudował na podzamczu pałac, natomiast zamek zaczął popadać w ruinę. Pałac to późnobarokowa rezydencja, która do dziś jest dobrze zachowana. Jest to obiekt dwukondygnacyjny. Od II poł. XIX wieku do 1946 r. zespół pałacowy należał do sióstr niepokalanek. W ich szkole uczyła się córka Stefana Grota-Roweckiego, który był dowódcą w pobliskim Czortkowie. Budynek służył jako internat i szkoła, po II wojnie światowej władze sowieckie urządziły w nim szpital, który funkcjonuje do dzisiaj. W drugiej połowie XIX wieku zbudowany został grobowiec sióstr, który zachował się w nienaruszonym stanie. W Jazłowcu znajdują się ruiny kościoła p.w. Wniebowzięcia NMP z XVI wieku. Świątynia ta posiada cechy renesansowo-gotyckie. Jest budowlą jednonawową z dwiema półokrągłymi kaplicami. W fasadzie głównej znajduje się trzykondygnacyjna wieża. Wewnątrz zachowały się fragmenty fresków oraz renesansowe portale [Tokarski 2001, s. 71-74].

Do dziś przetrwał w mieście polski cmentarz. Zabytki cmentarza są w dobrym stanie, nagrobki nie są zdewastowane, a polskie nazwiska nie są wymazane. Można tu spotkać groby szlacheckich rodzin Błażowskich, Tyszkowskich i innych [Nicieja 2006, s. 55-67; Markiewicz 2004].

Koropiec

Pałac pochodzi z XIX wieku. Został przebudowany przez Stanisława Badeniego na pocz. XX wieku na okazałą rezydencję neorenesansową. Jest to dwukondygnacyjny obiekt na planie wydłużonego prostokąta. Elewacja frontowa prezentuje się przez trzy portyki z kolumnami jońskimi, a także balkonem. Oszklone drzwi i taras prowadziły do ogrodu. W części środkowej znajduje się wysoka kopuła z iglicą na szczycie, a po bokach mniejsze kopuły. Wewnątrz mieści się sala balowa pod kopułą i sala jadalna. Podczas I wojny

światowej obiekt został zniszczony, ale później był odnowiony. Do pałacu przylega park krajobrazowy ze stawem i oranżerią. Park zaprojektował Rohling, twórca parku Stryjskiego we Lwowie [Tokarski 2011, s. 106-107].

W 2013 roku, w związku z opadami atmosferycznymi oraz brakiem remontu, dach zamku zawalił się. Niestety posiadał on tak złożony profil, że jego odbudowa zdaje się być skomplikowana oraz pociągałaby za sobą duże koszty, których na razie nikt nie decyduje się ponieść.

Krzemieniec

Jednym z najważniejszych obiektów polskich wycieczek w Krzemieńcu jest kościół parafialny p.w. św. Stanisława Biskupa z XIX w. Świątynia została wybudowana głównie ze środków parafian. Jest murowana, trójnawowa. Najważniejszym miejscem w kościele jest pomnik Juliusza Słowackiego wykonany przez Wacława Szymanowskiego w 1909 roku, wzniesiony na setną rocznicę urodzin wieszcza. Ustawienie go było bardzo dużym wyzwaniem. Najpierw trzeba było zebrać koszty przeznaczone na jego wytworzenie, co wymagało dużego zaangażowania. Później dowiedziano się, że ówczesny minister spraw wewnętrznych i policji przygotował nakaz carski, który zabraniał wznoszenia jakichkolwiek pomników bez pozwolenia. W związku z tym koniecznością było szybkie wykonanie rzeźby. Najpierw miał być zrobiony odlew z brązu według marmurowego modelu we Francji. Obiekt był przewieziony przez granicę w kawałkach, jako części do maszyn. Obecnie pod pomnikiem widnieje napis: „Juliusz Słowacki ur. w Krzemieńcu 1809 r., zm. w Paryżu 1849 r.. Lecz zaklinam, niech żywi nie tracą nadziei". Pomnik nie został zdewastowany podczas wojen. Poeta jest na nim przedstawiony w naturalnej wielkości w pozycji siedzącej. Rzeźba wykonana z czerwonego marmuru kieleckiego. We wnętrzu kościoła są polichromie i czeskie witraże z 1908 r. Po II wojnie światowej urządzono w nim klub i kino. Obecnie został on przywrócony wiernym. Nabożeństwa odbywają się w języku ukraińskim oraz polskim. Obiekt nie jest cały czas otwarty, ale na drzwiach jest podany numer kontaktowy do osoby, która się nim opiekuje.

Bardzo ważnym zabytkiem Krzemieńca jest Liceum, które powstało na początku XIX wieku. Najpierw było to Gimnazjum Wołyńskie, które mieściło się w pojezuickich i pobazyliańskich budynkach. Szkoła powstała dzięki Tadeuszowi Czackiemu, Hugo Kołłątajowi oraz Adamowi Czartoryskiemu. Gimnazjum było hojnie wspierane i bardzo dobrze wyposażone. Hugo Kołłątaj opracował program nauczania. W liceum znajdowała się duża biblioteka, wisiały obrazy Rubensa i Da Vinci. Sprowadzono wybitnych wykładowców: Alojzy Felińskiego, Józefa Korzeniowskiego, Euzebiusza Słowackiego (ojciec Juliusza Słowackiego), Joachima Lelewela, botanika Willibalda Bessera, Alojzy Osińskiego i innych. W 1819 roku gimnazjum zostało przekształcone na liceum, które stało się jednym z najważniejszych ośrodków polskiego życia intelektualnego i kulturalnego w Rzeczpospolitej. Wśród uczniów liceum znalazł się Juliusz Słowacki, Antoni Malczewski i Stanisław Worcell. W ramach represji po powstaniu listopadowym szkoła została zamknięta. Wyposażenie i kadra zostały przeniesione do nowego Uniwersytetu im. św. Włodzimierza w Kijowie. Sława i dokonania liceum krzemienieckiego były jednak tak wielkie, że po odzyskaniu niepodległości Józef Piłsudski wznowił jego działanie. Po raz kolejny została sprowadzona najlepsza kadra, wprowadzono nowe metody nauczania, a absolwenci tej placówki utworzyli grono najlepszych studentów i naukowców. Promowano sport, a zawody z gimnazjalistami w Rydzynie były transmitowane na ogólnopolskiej antenie [Przybylski 2003; Tokarski 2011, s. 112-128].

Obecnie przed liceum znajduje się pomnik radziecki wraz z tablicami upamiętniającymi radzieckich generałów. Oszpeca to zabytkowy krajobraz dawnego liceum krzemienieckiego. Dawny kościół jest cerkwią, a we wnętrzach liceum znajduje się Krzemieniecki Instytut

Humanistyczno-Pedagogiczny. Wnętrza nie przypominają o swojej świetności, a kwalifikacje w zakresie turystyki osób opiekujących się obiektem pozostawiają wiele do życzenia.

W mieście znajduje się wzgórze królowej Bony, na którym mieszczą się ruiny zamku. Pierwotnie na wzgórzu stał drewniany gród książąt ruskich. W późniejszym czasie książę Witold przekształcił go na murowany. Następna właścicielka miasta królowa Bona w I poł. XVI w. przebudowała zamek na renesansową rezydencję. Ta z kolei została bardzo zniszczona przez wojska kozackie w 1648 r. Dziś można obejrzeć basztę z bramą, fragmenty murów obronnych oraz dwie kondygnacje wieży.

Nawierzchnia drogi prowadzącej do zamku jest złej jakości. Na wzgórzu nie ma barierek, które by zapewniały bezpieczeństwo turystom.

Bardzo ważnym dla Polaków obiektem na Kresach jest muzeum Słowackiego w Krzemieńcu, który powstał w 2002 roku we współpracy i dużym wsparciu Ministerstwa Kultury i Sztuki Rzeczpospolitej Polskiej. Muzeum mieści się w odrestaurowanym dworku Słowackich, posiada kilkanaście sali przedstawiających życie poety w różnych okresach. Dworek-muzeum Juliusza Słowackiego pochodzi z XVIII wieku, stworzony został w stylu klasycystycznym. Na fasadzie mieści się ganek z wejściem o czterech kolumnach. Muzeum posiada stronę internetową w języku polskim, na której można zapoznać się ze szczegółami dotyczącymi zwiedzania muzeum oraz cenami biletów wstępu [http://mjsk.te.ua/pl, data dostępu 21.03.2016]. Na miejscu są przewodnicy znający język polski. Wystawa muzealna jest w języku ukraińskim oraz polskim.

W Krzemieńcu znajduje się kilka cmentarzy gdzie zostali pochowani Polacy, m. in. cmentarz Tunicki z XVIII w. z grobowcem Januszewskich, dziadków Juliusza Słowackiego. W nim pochowana została także matka Juliusza Słowackiego. Cmentarz Bazyliański, gdzie pogrzebano profesorów dawnego liceum krzemienieckiego, między innymi słynnego botanika Willibalda Bessera. Cmentarz Katolicki, zwany Polskim, z końca XIX w. jest miejscem pochówku wielu wybitnych mieszkańców miasta, na jego terenie znajduje się również Mogiła Nieznanego Żołnierza. Na nim spoczywają Maria i Ryszard Sandeccy – rodzice Ireny Sandeckiej. Jest tu też zbiorowa mogiła przedstawicieli polskiej inteligencji pomordowanych przez hitlerowców w latach 1941-1944. W Krzemieńcu znajduje się także cmentarz wojskowy, nazywany Kałantyr, na którym grzebano polskich kawalerzystów [Nicieja 2006, s. 89-116].

W mieście brakuje oznaczeń turystycznych, a baza gastronomiczna jest słabo rozwinięta. Analizując *Decyzję o programie rozwoju społeczno-ekonomicznego i kulturowego rejonu krzemienieckiego z roku 2016* [*Рішення від «25» лютого 2016 року № 54 м. Кременець, Про програму соціально-економічного та культурного розвитку Кременецького райoну на 2016 рік*] zwrócono uwagę na następujące: program obejmuje stworzenie nowych turystycznych szlaków rowerowych, a także przygotowanie parkingów dla samochodów i autokarów. Przewiduje on także przedstawienie produktu turystycznego miasta na kilku targach turystycznych na Ukrainie, a także reklamę atrakcji turystycznych miasta i regionu w lokalnych mediach. Autorka nie znalazła zarówno podczas badania terenowego jak i na ukraińskich stronach internetowych wytyczonych miejskich szlaków turystycznych. Program nie zawiera informacji jaki produkt turystyczny będzie przedstawiony na targach turystycznych. W mieście nie funkcjonuje Punkt informacji turystycznej. Witryna internetowa o walorach turystycznych dotyczy tylko Parku Narodowego „Góry Krzemienieckie" i jest wyłącznie w języku ukraińskim.

Kudryńce

W mieście znajdują się ruiny zamku z XVII wieku, który był ufundowany przez Mikołaja Herbuta. Warownia została wybudowana na planie czworoboku z trzema basztami. W XVIII wieku straciła znaczenie obronne i została przekształcona na rezydencję, która popadła w ruinę w XIX w. W okresie międzywojennym została częściowo

odrestaurowana. W tym czasie w pałacu ulokowano muzeum i biuro informacji turystycznej. Obecnie można obejrzeć części murów obronnych oraz pozostałości baszt. Obiekt ma bardzo malownicze położenie.

Mikulińce

Pałac w Mikulińcach został wybudowany przez Ludwikę Potocką. Był przebudowany w XIX wieku przez Jana Konopka w stylu późnego *empire*. Do dziś zachowała się okazała elewacja frontowa, zdobiona pilastrami korynckimi. Wnętrze pałacu uległo zniszczeniu podczas I wojny światowej. Z wyposażenia i pięknych wnętrz nie zachowało się prawie nic. Obecnie w pałacu znajduje się szpital.

W Mikulińcach można obejrzeć ruiny zamku, które położone są w zakolu rzeki Seret. Obiekt został ufundowany przez Annę z Sieniawskich w XVII wieku. W następnym wieku kupili go Konopkowie, późniejszym czasie została tu urządzona fabryka sukna. Obiekt jest wybudowany na planie kwadratu z dwoma potężnymi basztami.

W mieście znajduje się jeszcze jeden ważny obiekt ufundowany przez Ludwikę Potocką. Jest to kościół p.w. Świętej Trójcy, który był jedną z najpiękniejszych świątyń na Podolu. Jest to trójnawową bazyliką. Fasada faliście wygięta, rozczłonkowana półkolumnami. Po II wojnie światowej wnętrze było zdewastowane. Zachował się jedynie ołtarz główny z obrazem Świętej Trójcy i ambona [Tokarski 2001, s. 162-166].

Okopy Świętej Trójcy

Miejscowość stała się znana dzięki „Nie-Boskiej komedii" Zygmunta Krasińskiego, czyniącej z twierdzy symbol dawnej świetności Rzeczpospolitej.

W XVII wieku w Okopach, na przesmyku między Zbruczem a Dniestrem, była wybudowana twierdza ufundowana przez hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego w związku ze zdobyciem w 1672 roku pobliskiego Kamieńca Podolskiego przez Turków. Jej nazwa pochodzi od kościółka p.w. św. Trójcy sfinansowanego przez króla Jana III Sobieskiego. Po odzyskaniu Kamieńca Podolskiego (7 lat po wybudowaniu) twierdza straciła swoje strategiczne znaczenie, a po I rozbiorze Polski popadała w ruinę. Gdy w XIX wieku Galicja uzyskała autonomię, rozpoczął się proces odnawiania polskich zabytków. W tym czasie przeprowadzona została renowacja fortecy oraz kościoła. Na bramie Lwowskiej znajduje się tablica z 1905 roku upamiętniająca twórców twierdzy. Do dzisiaj przetrwały jej mury - dwie bramy bez dachów, sklepień i stropów, a także resztki baszty strażniczej. Niedaleko Bramy Lwowskiej znajdują się ruiny kościoła p.w. św. Trójcy z fragmentami malowideł [Hauser 2006a]. Obecnie te zabytki są w bardzo złym stanie.

Tarnopol

Miasto zostało założone w połowie XVI wieku przez wielkiego hetmana koronnego Jana Tarnawskiego. W następnym wieku miasto należało Ostrogskim, a później do Zamoyskich. Wkrótce zamek został zniszczony przez Turków, lecz Marysieńka go odbudowała i przekazała swojemu synowi Jakubowi. W połowie XVIII wieku miasto należało do Potockich. Od 1772 roku ten obszar przeszedł pod panowanie Austrii. Te terytoria były położone na ważnym szlaku handlowym z Europy Zachodniej do Rosji. W czasie I wojny światowej miasto było wielokrotnie bombardowane i niszczone przez pożary.

W okresie międzywojennym Tarnopol należał do Rzeczpospolitej. Działało Muzeum Podolskie, biblioteka Podolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Towarzystwo Szkoły Ludowej. Podczas II wojny światowej została zniszczona większa część starego miasta.

Do dzisiaj zachował się kościół pw. śś. Dominika, Jacka i Wincentego, który był wybudowany w 1749 roku przez Józefa Potockiego. Jest to trójnawowa barokowa bazylika z dwiema wieżami, które zwieńczone oryginalnymi hełmami. Przy prezbiterium był

ulokowany nagrobek fundatora oraz unikatowa drewniana rzeźba Matki Bożej w pozie tanecznej, która po II wojnie światowej trafiła do kościoła dominikanów w Warszawie. W okresie panowania Związku Radzieckiego budowla pełniła funkcję obiektu kulturalnego. W 1990 roku świątynia została przekazana grekokatolikom, zostały usunięte pozostałości dawnego wyposażenia [Hauser 2006b].

W mieście zachowały się dwie cerkwie: p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego oraz p.w. Narodzenia Pańskiego.

Nad stawem znajduje się zamek, który był wybudowany w XVI wieku przez Jana Tarnowskiego. W XIX wieku obiekt został przebudowany na rezydencję, jednak podczas I wojny światowej został spalony przez Rosjan. W okresie międzywojennym budowla była odbudowana i należała do Wojska Polskiego [Hauser 2006b].

Na terytorium miasta znajduje się cmentarz katolicki, o wysokiej wartości artystycznej i historycznej, pochodzący z początku XIX w. Na cmentarzu są nagrobki żołnierskie, a także znanych rodów, które mieszkały w mieście i okolicach.

Program rozwoju współpracy międzynarodowej i turystyki miasta Tarnopola w latach 2016-2018 przewiduje aktywizację współpracy międzynarodowej poprzez przeprowadzenie różnego rodzaju wydarzeń. Dokument wskazuje na konieczność kreowania rozpoznawalnej marki regionu i rozwój portalu internetowego przy współpracy z podmiotami turystycznymi. Brak informacji na temat rozbudowania strony wprowadzając języki obce oraz na temat współpracy międzynarodowej w zakresie turystyki sentymentalnej. Program przewiduje stworzenie oznakowania miasta i ulepszenie infrastruktury turystycznej.

Trembowla

W XVII wieku w mieście był wybudowany zamek nad rzeką Gniezną. Ten obiekt jest znany dzięki jego obronie przed Turkami z 1675 r.. W tym czasie komendantem obrony był pułkownik Jan Samuel Chrzanowski. Załoga broniła zamku, ale gdy kończyły się zapasy żywności i amunicji postanowiono się poddać. Wtedy żona Chrzanowskiego zagroziła mężowi, że jeżeli się podda to odbierze życie jemu i sobie, więc pułkownik zdecydował nie przerywać obrony. Wkrótce z odsieczą przybył Jan III Sobieski i uwolnił Trembowlę od Turków. Zofia Chrzanowska ogłoszona została patronką miasta, a na jej cześć wzniesiono w mieście pomnik. To wydarzenie uwiecznili malarze, poeci i kompozytorzy. W XVIII wieku zamek stracił znaczenie obronne i popadł w ruinę. Do dziś zachowały się mury obronne z bramą zamkową i basztami [Hauser 2006a, s. 295-310]. Na nich znajduje się tablica pamiątkowa poświęcona pamięci bohaterskich lotników – Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury umieszczona tam w 1932 roku po ich tragicznej śmierci.

Dojazd do zamku pozostawia wiele do życzenia. Ruiny są dobrze zakonserwowane, ale przy zwiedzaniu brakuje barierek ochronnych. Obok obiektu mieści się teatr letni i las, który można byłoby zaadaptować na tereny rekreacyjne. Niedawno do miasta wrócił pomnik Zofii Chrzanowskiej. Na tablicy widnieje informacja, że powstał on dzięki funduszom mieszkańców Ziemi Kłodzkiej.

Na obrzeżach miasta zachował się stary cmentarz katolicki z wieloma polskimi nagrobkami. Na jego terytorium znajduje się kaplica wokół której mieszczą się groby znanych rodzin: Olpińskich, Derpowskich, Kedlarskich oraz Duninów-Łabęskich. Cmentarz posiada piękne nagrobki o wysokiej wartości artystycznej [Nicieja 2006, s. 139-159].

W Trembowli znajdował się kościół i klasztor oo. karmelitów, który obecnie jest cerkwią prawosławną. Ten zespół o charakterze obronnym pochodzi z XVII w. Świątynia jest późnorenesansowa z elementami gotyku. Jest to budowla trzynawowa z pięciokątnym prezbiterium. Fasada posiada dwa okrągłe okna oraz nisze.

W latach międzywojennych została wzniesiona jedna z największych i najnowocześniejszych świątyń na Podolu, zbudowana przez księdza Eustachego

Jołowickiego, a zaprojektowana przez wybitnego architekta Adolfa Szyszko-Bohusza. Kościół zdobiły dwie wysokie wieże oraz okazały kasetonowy sufit. Po II wojnie światowej budynek został zamieniony na dom kultury i przetrwał w dobrym stanie do dziś. W latach 90. kościół został zwrócony wiernym. Obecnie w czasie poza nabożeństwem nie można obejrzeć obiektu w środku, gdyż jest on zamknięty.

Główne działania główne wykonania programu społeczno-ekonomicznego rejonu trembowlanskiego z 2016 roku [*Основні заходи щодо виконання програми соціально–економічного теребовлянського району на 2016 рік*] nie zawierają żadnych wiadomości o turystyce, a więc można zrobić wniosek, że rozwój turystyki nie jest priorytetowym kierunkiem tego rejonu.

Wiśniowiec

W mieście znajduje się zamek położony nad Horyniem, który był ufundowany przez Dymitra Korybuta w XIV wieku. Swoją świetność miejscowość zawdzięcza Wiśniowieckim. W XVIII w. książę Michał Serwacy Wiśniowiecki rozbudował fortyfikacje i pałac. Następnie pałac przeszedł w ręce Mniszków. Gościem pałacu był król Stanisław Poniatowski. Obiekt został zrujnowany podczas I i II wojny światowej, ale w 1950 r. poddano go restauracji. Mury zamkowe są posadowione na planie prostokąta, umocnione bastionami w narożnikach. Wewnątrz nich zachował się ogród kwaterowy z XVII w. W zamku mieści się muzeum i inne instytucje kulturalne i oświatowe [Tokarski 2001, s. 236-238].

Obecna ilość znaków drogowych prowadzących do pałacu nie jest wystarczająca. Nieliczne znaki, które się tam znajdują bardziej przypominają banery reklamowe i są wyłącznie w języku ukraińskim. Podobnie jak w większości muzeów brakuje tam informacji na temat godzin otwarcia muzeum oraz przewodników. By móc zwiedzić pałac z przewodnikiem posługującym się językiem polskim należy dokonać odpowiedniej rezerwacji, jednak informacje wyjaśniające jak to zrobić nie są dostępne. Na skromnych wystawach muzealnych brakuje informacji w innych językach niż ukraiński.

W XVIII wieku w Wiśniowcu wzniesiono zabudowania klasztorne oo. karmelitów bosych. Jest to jedyna pozostałość po fundacji rodu kniaziów Wiśniowieckich. Barokowa świątynia została zniszczona w czasie II wojny światowej. Zachowało się tylko ogrodzenie kościelne z barokową bramą oraz budynek klasztoru, w którym urządzono internat.

Zbaraż

Zamek kniaziów Zbaraskich pochodzi z XVII w. Miejscowość ta znana jest z powieści Henryka Sienkiewicza „Ogniem i mieczem", głównie ze sceny obrony z 1649 roku, która trwała ponad dwa miesiące. W czasie I wojny światowej wojska rosyjskie rozebrały część murów na budulec i zniszczyły pałac. W okresie międzywojennym zamek został odnowiony przez Związek Oficerów Rezerwy. W latach 90. XX wieku poddano go renowacji, a obecnie mieści się w nim muzeum ze stałymi ekspozycjami [Tokarski 2001, s. 252-256]. Jest to budowla typu palazzo in fortezza. W ostatnich kilku latach w zamku są intensywnie odnawiane wnętrza. Podobnie jak w pozostałych obiektach pojawia się tu problem z informacją turystyczną w języku polskim. Brakuje także jakiejkolwiek informacji o słynnej powieści „Ogniem i mieczem" lub jakichkolwiek wydarzeń o takiej tematyce.

W Zbarażu zachował się kościół p.w. św. Antoniego i Jerzego oraz klasztor oo. bernardynów z XVII w. Fundatorem był książę Jerzy Zbaraski, a świątynię ukończył Janusz Korybut Wiśniowiecki i jego żona. Sklepienia i wnętrza posiadały malowidła Słowińskiego, a drewniane rzeźby i dekoracje ołtarzy zostały wykonane przez Antoniego Osińskiego. W XVIII wieku świątynię odnowiono z polecenia Stanisława Potockiego, stworzono tu gimnazjum łacińskie, później studium teologiczne. Po II wojnie światowej w obiekcie urządzono fabrykę oraz magazyn. W 1990 r. świątynia wróciła do zakonników,

którzy przybyli z Polski [Nicieja 2006, s. 159-175]. Kościół jest trójnawową bazyliką, posiada wklęsłą fasadę główną z dwoma wieżami, a wewnątrz znajdują się pozostałości dawnych ołtarzy.

W Zbarażu zachował się dawny cmentarz polski, a także wiele figur duchownych – mnichów, księży, Madonn oraz świętych patronów i patronek. Cmentarzem zaczęli opiekować się uczniowie Zespołu Szkół w Łańcucie [Skrzypczak 2006].

Ze Zbaraża pochodzi kaznodzieja i pisarz polskiego renesansu Józef Wereszczyński, jak również wybitny animator polskiej kultury i polityk Karol Kuryluk – minister kultury i ambasador Polski w Wiedniu, dyrektor PWN. Ze Zbarażem jest związane dzieciństwo kardynała Władysława Rubina, a także Aleksandra Małachowskiego – publicysty, reportera, felietonista, działacza „Solidarności", parlamentarzysty i trzykrotnego marszałka (Nicieja 2006).

Program zachowania oraz wykorzystania zamków tarnopolszczyzny na lata 2010-2015 Państwowego Rezerwatu „Zamki tarnopolszczyzny" obejmuje przeprowadzenie badań oraz inwentaryzacji obiektów zamkowych, zgromadzenie propozycji co do wykorzystania obiektów, przeprowadzenie konserwacji i restauracji obiektów, urządzenie muzeów, a także włączenie tych zamków do szlaków turystycznych.

Minusem w obiektach, które znajdują się pod opieką rezerwatu jest brak dostępnej dla turystów informacji zarówno o usługach przewodnika jak i bezpośrednio o ekspozycjach muzeów. Strona „Zamki tarnopolszczyzny" jest prowadzona wyłącznie w języku ukraińskim i nie zawiera informacji o godzinach ich otwarcia, cenach (wyjątkiem są zamki w Zbarażu i Wiśniowcu).

Zaleszczyki

Kurort cieszący się wielką sławą w II Rzeczpospolitej (ryc. 5). Był znany ze stałej temperatury w okresie letnim oscylującej między 25-30 stopniami Celsjusza. Upał nie był tam zbyt odczuwalny ze względu na bryzę znad Dniestru. Miasto posiadało najwięcej ciepłych dni w roku w II RP.

Zaleszczyki słynęły także ze smacznych owoców oraz szkoły sadowniczej. Rosły tu m.in.: winogrona, morele, brzoskwinie, miodowe gruszki, renklody, melony, soczyste arbuzy i papryka. We wrześniu odbywał się festiwal winobrania, na który zjeżdżało się wiele osób z całego kraju [Nicieja 2013] .

„W II RP Zaleszczyki były modnym uzdrowiskiem, szczególnie zalecanym rodzicom dzieci chorujących na gruźlicę kostno-stawową oraz na krzywicę, osobom starszym cierpiącym na przewlekłe choroby nerek, nieżyt krtani i oskrzeli, a także dla potrzebujących słońca, kąpieli rzecznych, wypoczynku i kuracji winogronowej" [Zaleszczyki 1931].

Miasteczko było dobrze zagospodarowane. W Zaleszczykach znajdowały się promenady, dwie piaszczyste plaże, kursował bezpośredni pociąg z Warszawy zwany „Lux-Torpeda". Odpoczywały tu znane osoby takie jak marszałek Józef Piłsudski oraz Jan Kasprowicz. Marszałek spędził tu swoje ostatnie wakacje [Koper 2015, s. 9-38].

Ryc. 5. Zaleszczyki w okresie międzywojennym. Zdjęcie z Narodowego Archiwum Cyfrowego
Źródło: https://audiovis.nac.gov.pl/, data dostępu: 21.03.2016

W latach 60. XX wieku miała miejsce powódź, w związku z którą plaże zostały zniszczone i już nigdy nie były zrewitalizowane. Z pobliskiego wzgórza roztacza się piękny widok na kanion Dniestru i Zaleszczyki.

Obecnie miejscowość ma bardzo słabą kondycję turystyczną. Dotyczy to zarówno stanu miejsc i obiektów jak i infrastruktury turystycznej (ryc. 6). Poziom oferowanych usług gastronomicznych oraz noclegowych jest na średnim poziomie, co związane jest z kwalifikacjami pracowników. Niektóre walory turystyczne są własnością prywatną, co nie przyczynia się do korzystnego wpływu na ich stan i zagospodarowanie. Takim przykładem jest pałac Brunickich z XIX wieku, który jeszcze kilka lat temu pełnił funkcję szpitala. Obecnie obiekt jest bardzo zaniedbany.

Ryc. 6. Zaleszczyki. Widok na wiadukt łączący niegdyś II RP z Rumunią
Źródło: fot. Autorki, 2016.

We wspominanym już powyżej *Rozporządzeniu przewodniczącego rejonowej administracji państwowej z 18 listopada 2013 roku, miasto Zaleszczyki, nr 472, o projekcie programu rozwoju turystyki w rejonie zaleszczyckim w latach 2013-2015* widnieją zapisy o odnowieniu plaż, a także ustanowieniu filtrów wody i zapory na Dniestrze. Działania te związane są jednak z dużymi nakładami finansowymi jakimi Rejonowa administracja nie dysponuje, dlatego plany nie są realizowane od kilkunastu lat. W Zaleszczykach brakuje także infrastruktury uzupełniającej - łódek lub katamaranów do wynajęcia na miejscu. Nie istnieje także przybrzeżna baza gastronomiczna.

Nie sposób ocenić wartości walorów i zasobów turystycznych, które są bardzo ważne dla Polaków. Niestety są problemy, które nie sprzyjają tworzeniu produktu turystycznego na dobrym poziomie w obrębie wspomnianych miejscowości.

Identyfikacja problemów zagospodarowania turystycznego

Przy miejscach i obiektach opisanych powyżej zawarta jest informacja o obecnym stanie infrastruktury turystycznej. Wszystkie te uwagi zestawiono w poniższej tabeli (tab. 1).

Przy tworzeniu produktu turystycznego bardzo ważny jest stan obiektu oraz bezpieczeństwo zwiedzających turystów. Do struktury produktu turystycznego J. Altkorn [1995] zalicza atrakcje turystyczne, informację turystyczną, nocleg, wyżywienie, usługę przewodnika oraz transport.

Tabela 1. Problemy związane z wykorzystaniem walorów turystycznych Ukrainy Zachodniej

Walor turystyczny	**Zagospodarowanie turystyczne**			**Inne**
	Baza drogowa	**Baza sanitarna**	**Usługi przewodnickie, informacja turystyczna**	
zły stan niektórych obiektów zabytkowych	częsty brak parkingów dla autokarów	nieodpowiedni poziom obiektów sanitarnych	brak lub utrudniony dostęp do informacji o usługach przewodników w języku polskim lub angielskim	*brak poszanowania zabytków przez ludność lokalną*
niezapewnienie bezpieczeństwa turystów w niektórych obiektach	brak oznakowanych szlaków turystycznych	mała liczba obiektów sanitarnych	brak punktów informacji turystycznej, *brak internetowej witryny turystycznej w języku polskim lub angielskim, mało materiałów drukowanych w języku polskim i angielskim*	*niewiedza ludności ukraińskiej o zabójstwach Polaków dokonanych przez UPA*
problemy dotyczące własności obiektów/ adaptacja obiektów na inne cele	zła nawierzchnia dróg, zły dojazd do obiektów		bardzo mało ekspozycji muzealnych związanych z historią Polski	*konieczność podwyższenia kwalifikacji pracowników branży turystycznej*

Kursywą zaznaczone są problemy, których nie obejmują programy rozwoju turystyki w obwodzie tarnopolskim.

Źródło: opracowanie własne.

W tabeli 1 nie została wymieniona baza gastronomiczna oraz noclegowa ze względu na dobre oceny turystów, na które wskazują przeprowadzone badania [Tomczewska-Popowycz 2015]. Na terytorium obwodu nie występują kempingi, jednak niewygórowane ceny noclegów oraz kwater prywatnych w dużym stopniu rozwiązują problem zakwaterowania.

W złym stanie są szczególnie te zabytkowe budowle (głównie cmentarze, ruiny kościołów i zamków), które pozostają w rękach prywatnych lub które nie są objęte opieką żadnej wspólnoty. Bardzo niebezpieczne jest zwiedzanie ruin zamków, gdzie nie

zamontowano żadnych barierek i innych zabezpieczeń. Przykładem mogą być ruiny zamku w Krzemieńcu i Trembowli. Stwarza to więc konieczność modyfikacji istniejących przepisów, które dotyczą bezpieczeństwa w obrębie obiektów udostępnianych turystom.

Wiele starych części cmentarzy katolickich jest zaniedbanych, czego główną przyczyną były masowe przesiedlenia Polaków po II wojnie światowej. Niektórymi cmentarzami zajmują się Polskie organizacje kulturowe, innymi – przyjeżdżający z Polski licealiści. Inwentaryzację polskich nagrobków przeprowadził Z. Hauser [2006], pozostała jednak kwestia przydzielenia tych miejsc polskim wspólnotom z obwodu, co można by zrealizować przy wsparciu Ambasady Rzeczpospolitej Polski na Ukrainie lub innych instytucji. Z kolei do rozwoju tanatoturystyki (tzw. turystyki cmentarnej) przyczynić się mogą osoby, które przygotowałyby zestawienie zachowanych nagrobków, grobowców i innych tego typu obiektów ze wskazaniem ich dokładnych współrzędnych geograficznych. W dużym stopniu ułatwiłoby to ich wyszukiwanie.

Turystyczny ruch na Kresach Wschodnich może się zwiększyć dzięki rozwojowi turystyki genealogicznej. Inspiracją do tego mogłyby być działania podjęte na rzecz turystyki przodków w Irlandii, gdzie ten rodzaj aktywności jest już stosunkowo rozbudowany. Informacje o archiwach, wykaz nazwisk Polaków (i osób innej narodowości) urodzonych, mieszkających i pochowanych na terenach Kresów Wschodnich, dostępne on-line, mogłyby być punktem wyjścia do dalszych poszukiwań innych miejsc związanych z przodkami.

Kolejną kwestią jest brak poszanowania polskich obiektów zabytkowych przez ludność miejscową. Do dewastacji przyczynia się bowiem sama społeczność lokalna poprzez zabieranie kamieni i innych materiałów budowlanych. Dlatego bardzo ważnym jest uświadamianie młodzieży, np. przeprowadzając różne działania edukacyjne w szkołach i miejscowościach. Bardzo przykrym i oburzającym dla Polaków jest podkreślanie bohaterskich czynów Ukraińskiej Armii Powstańczej. Ukraińscy z kolei wychowywani są w niewiedzy o zbrodniach wojennych dokonanych przez UPA. Konsensus w tej kwestii mają przynieść starania obu państw prowadzone od 2016 roku.

W zagospodarowaniu turystycznym najbardziej niekorzystnie przedstawia się kwestia dróg dojazdowych do obiektów zabytkowych oraz oznaczenia szlaków turystycznych. Jest to spowodowane brakiem środków finansowych. Oprócz braku szlaków turystycznych oraz ich oznaczeń uwidacznia się także mała liczba parkingów. Jedynymi miejscowościami, w których przy obiektach turystycznych znajduje się parking, są Wiśniowiec, Zbaraż oraz Krzemieniec.

Atutem zamków w Wiśniowcu oraz Zbarażu są ekspozycje muzealne. W tych obiektach do dyspozycji turystów jest zaledwie jeden przewodnik znający język polski, problem jest jednak konieczność uprzedniego zamówienia takiego przewodnika. Jest to jednak bardzo utrudnione, ponieważ wszelkie informacje o zamku, zarówno na stronie internetowej, jak i na miejscu, są wyłącznie w języku ukraińskim. Innym problemem natury językowej są komunikaty dla zwiedzających, umieszczone na tablicach informacyjnych, podpisy eksponatów, a także znaki drogowe i uliczne. Rozwiązanie powyższych problemów nie wymagałaby stosunkowo dużych nakładów finansowych. Wystarczające byłoby podpisanie eksponatów muzealnych, a także umieszczenie tablic informacyjnych nie tylko w języku ukraińskim, ale także w angielskim i polskim, oraz zamieszczenie informacji o godzinach otwarcia, cenach i usługach przewodnika, zarówno w obiektach, jak i na stronach internetowych. Brak przewodników znających języki obce mogłyby zrekompensować audioprzewodniki, dostępne zwłaszcza dla turystów indywidualnych, nie podróżujących z polskim pilotem wycieczek. Mankamentem wystaw muzealnych jest to, że historia polska jest w nich mało eksponowana. Z informacji uzyskanych od pracowników naukowych Państwowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny" wynika, że zamki w Zbarażu oraz w Wiśniowcu posiadają duże powierzchnie wystawowe, ale mają mało własnych przedmiotów, które mogłyby być eksponowane. Lwowska Galeria Obrazów posiada

w magazynach wielkie zasoby muzealne, które zostały uratowane po wojnie przez zespół pracowników tej galerii, pracujących pod kierownictwem B. Woźnickiego. Warto byłoby też nawiązać współpracę z polskimi muzeami, które posiadają wyposażenie wywiezione w czasie II wojny światowej z rezydencji znajdujących się we wspomnianych wcześniej miejscowościach. Tymczasowe wystawy eksponatów wypożyczonych z polskich muzeów zmniejszyłyby braki w zasobach muzealnych na Kresach Wschodnich.

Obwód tarnopolski od niedawna posiada markę turystyczną „TERNOPIL*YA", a także działającą stronę internetową na temat atrakcji turystycznych obwodu; strona ta jest w tej chwili dostępna tylko w języku ukraińskim [http://www.ternotour.com.ua, data dostępu: 10.09.2016], brakuje w niej jednak wielu istotnych informacji, np. dotyczących bazy noclegowej i gastronomicznej.

Rozwiązanie większości wyżej opisanych problemów przewiduje *Program rozwoju turystyki w obwodzie tarnopolskim na lata 2013-2015,* zatwierdzony rozporządzeniem władz obwodowej administracji państwowej z dn. 11.12.2012 [*Розпорядження голови обласної державної адміністрації 11.12.2012 № 1046-од, Про проект програми розвитку туризму в Тернопільській області на 2013-2015 роки*]. Obejmuje on doskonalenie systemów zarządzania turystyką, prowadzenie działalności analityczno-badawczej w zakresie turystyki, działalność inwestycyjną, rozwój priorytetowych rodzajów turystyki, rozwój infrastruktury turystycznej, działania marketingowe oraz reklamowo-informacyjne, a także bezpieczeństwo turystów. Według programu do perspektywicznych rodzajów turystyki odnosi się: turystyka przygodowa, kulturowo-edukacyjna (w tym religijna), a także ekologiczna. Brakuje wzmianek o turystyce sentymentalnej bądź nostalgicznej, a także uwzględnienia – ze względu na powszechność cyrylicy – polityki językowej. Dotyczy to przede wszystkim witryn internetowych oraz materiałów drukowanych (tab. 1). Ważną kwestią, nie braną pod uwagę przez państwowe rezerwaty, jest bezpieczeństwo turystów. Wiele obiektów zabytkowych mieści się w granicach parków narodowych, dlatego konieczne jest przygotowanie programu ochrony oraz efektywnego wykorzystania zasobów przyrodniczych.

Zakończenie

Obwód tarnopolski jest zakorzeniony w świadomości Polaków za sprawą Juliusza Słowackiego oraz Zygmunta Krasińskiego, a także Henryka Sienkiewicza i innych pisarzy, którzy dzięki swoim utworom utrwalili w pamięci miejsca, które dziś znajdują się w obrębie tego obwodu. Dziwi jednak fakt, że obiektach i miejscach zachowanych w polskiej literaturze (wyjątkiem jest muzeum Słowackiego w Krzemieńcu), nie eksponuje się związków z polską historią i kulturą.

Zachowanie i renowacja obiektów, a także rewitalizacja terenów rekreacyjnych jest kluczem do tworzenia atrakcji turystycznych. Rozpoznawalny produkt turystyczny winien posiadać oznakowania oraz zagospodarowanie turystyczne na odpowiednim poziomie. Nie tylko przyjeżdżający Polacy, ale także ludność lokalna musi uświadamiać sobie wartość polskiego dziedzictw kulturowego na Kresach Wschodnich.

Ułatwienie przekraczania granic między Polską a Ukrainą, a także rozwiązanie problemu z nawierzchnią drogową oraz jej oznakowaniem byłoby bardzo dużym krokiem w rozwoju turystyki przyjazdowej na Ukrainę Zachodnią. Wymienione w tym artykule wskazówki dotyczące doskonalenia i adaptacji infrastruktury oraz walorów turystycznych są kluczem do tworzenia dobrych produktów turystycznych na cele turystyki sentymentalnej i pokrewnych rodzajów aktywności turystycznej.

Bibliografia

Altkorn J., 1995, *Marketing w turystyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Balińska A., Sieczko A., Zawadka J., 2013, *Wybrane problemy rozwoju turystyki*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa

Cynarski W. J., Cynarska, E., 2009,*Turystyka sentymentalna Polaków na Kresy wschodnie*, Ido–Ruch dla Kultury, 9, s. 201-209

Hauser Z., 2006a, *Podróże po cmentarzach Ukrainy - dawnej Małopolski Wschodniej*, Tom 2, Księgarnia Akademicka, Kraków

Hauser Z., 2006b, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Burchard Edition, Warszawa

Hermann M., 2012, Współczesne związki z dawnymi Kresami, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa

Jędrysiak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, Warszawa, PWE

Kolbuszewski J., 2005, *Kresy*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław

Koper S., 2015a, *Kresy Południowo-Wschodnie: przewodnik historyczny: polskie ślady*, Bellona, Warszawa

Markiewicz A., 2004, *Inskrypcje polskich grobów na cmentarzach Podola*, Tom I, W. Drelicharz (red.), Kraków, s. 117-121

Mika M. 2008, *Rodzaje i formy turystyki* [w:] W. Kurek (red.), Turystyka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 196-339

Nicieja S., 2006, *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej: historia, legendy, biografie*, Wyd. Iskry, Warszawa

Nicieja S., 2012, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych. T. 1, Lwów, Stanisławów, Tarnopol, Brzeżany, Borysław*, Wyd. MS, Opole

Nicieja S., 2013, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych. T. 3, Zaleszczyki, Kosów, Chodorów, Kałusz oraz Abacja*, Wyd. MS, Opole

Panasiuk A., red. 2006, *Ekonomika turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Przybylski R., 2003, *Krzemieniec*, Warszawa

Rohrscheidt, A. M. 2008, *Turystyka kulturowa: fenomen, potencjał, perspektywy*. Wydawnictwo Milenium, Gniezno

Skrzypczak A., 2006, *Podróże po Kresach – cmentarz w Zbarażu*, Pro memoria, nr 1

Tokarski J., 2001, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, Tom 2, Burchard, Warszawa

Tomczewska-Popowycz N., 2015, *Zamki i pałace Ukrainy atrakcją dla turystów z Polski*. Turystyka kulturowa 6, s. 36-50

Zaleszczyki, 1931, Z drukarni A. Winterfelda w Tłumaczu, Ze zbiorów prywatnych J. A. Barańskiego

Аніпко, Н. П., 2010, *Сучасний стан рекреаційно-туристичного використання середньовічних замків та фортець Карпато-Подільського регіону України*, Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Сер. Географія, № 2(28), s. 120-125

Басюк Д. І. 2005, *Основи туризмології,* Навчально-методичний посібник, Кам'янець-Подільський, Аксіома

Вуйцик О.І., 2009, *Розвиток сентиментального (ностальгійного) туризму,* [w]: Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії, Збірник наук. праць, І. В. Смаль (red.), Ніжин, s. 40–48

Городиський Ю., Манько А., 2012, *Проблеми і перспективи розвитку туризму у Тернопільської області*, Вісник Львівського університету, Серія: Міжнародні відносини, 29 (1), s. 36-42

Мацюк О., 1997, *Замки і фортеці Західної України.* Львів, Центр Європи

Основні заходи щодо виконання програми соціально–економічного та культурного розвитку бережанського району на 2016 рік http://www.oda.te.gov.ua/berezhanska/ua/publication/content/34822.htm

Пелехатий Я., 2004, *Архітектура Тернопільщини,* [w:] Тернопільський енциклопедичний словник, Том 4, Видавничо-поліграфічний комбінат „Збруч", s. 51-55

Програма розвитку міжнародного співробітництва і туризму міста Тернополя на 2016-2018 роки з додатком рішення міської ради від 24.11.2015 р. Номер 7/2/4

Рішення від «25» лютого 2016 року № 54 м. Кременець, Про програму соціально-економічного та культурного розвитку Кременецького району на 2016 рік

Розпорядження голови обласної державної адміністраці 11.12.2012 № 1046-од, Про проект програми розвитку туризму в Тернопільській області на 2013-2015 роки

Розпорядження голови районної державної адміністрації від 18 листопада 2013 року**,** м.Заліщики**,** № 472-од**,** Про проект програми розвитку туризму в Заліщицькому районі на 2013-2015 роки

Рунців О., 2009, *Територіальна організація ринку туристичних послуг у регіоні (на матеріалах Тернопільської області)*, Львівський національний університет імені Івана Франка

Рутинський М. Й., 2007. *Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження*, Навчальний посібник, Центр учбової літератури

Сеньківська Г. Я., 2008, *Пам'яткоохоронна робота державних структур і громадських організацій на Тернопільщині (Друга половина XX століття)*, [w:] Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія, Вип. 31

Заставецька О., Дударчук К., 2013, Ресурсно-туристичне районування Тернопільської області на основі атрактивності історико-культурного потенціалу, [w:] Рекреаційна географія та туризм, Наукові записки № 1, ст. 155-161

Історико-культурні заповідники України, 2007, Довідник, Київ.

Problematic Aspects of the Use of the Tourism Potential of the Eastern Borderlands of Ukraine on the Example of the Ternopil Region

Keywords: Eastern Borderlands, Ternopil region, tourism development, sentimental tourism, nostalgia tourism

Abstract: Sentimental tourism is a form of cultural tourism, which includes several purposes: visiting objects related to the search for national identity (important historical sites or known places from old times), traveling with the places described in the literature, returning to places related to the own past or your ancestors. In addition, it may have features of genealogical tourism (visiting archives and other such institutions), involving the search for sacred objects and cemeteries. This article presents the tourism potential of the Eastern Borderlands on the example of the Ternopil Oblast, which belonged to the Second Polish Republic. The analyzed Oblast has a rich Polish cultural heritage: defense objects and residences, churches and cemeteries of high historical and artistic value. In addition, Zaleszczyki was the well-known resort in the interwar period. The aim of the study is to present problems of using tourism values for sentimental tourism. The tourism development programs are analyzed and the method of self-observation has been used. Proposed solutions may be an opportunity for the development of Polish sentimental tourism in the Eastern Borderlands.